

Katarzyna Warmińska

TATARZY POLSCY. WIZJA NARODU I POLSKOŚCI GRUPY

We współczesnym świecie podzielonym na narody od każdego człowieka oczekuje się, iż odnajdzie w nim swoje miejsce i określi się w narodowych kategoriach. Dlatego też tworzenie wizji wspólnoty narodowej a także konstruowanie narodowej identyfikacji przez różne kategorie społecznych aktorów jest zjawiskiem prawie powszechnym a jednocześnie bardzo złożonym i zróżnicowanym. Wyjaśnienie tych zjawisk wymaga rozważenia skomplikowanej materii procesów konstruowania tożsamości społecznej ujętej z perspektywy wewnątrzgrupowej, jak i szerszego kontekstu kulturowego, społecznego i politycznego, w którym ona powstaje.

Interesujących danych dostarcza analiza przypadku polskich Tatarów, niewielkiej liczebnie grupy pochodzenia migracyjnego stanowiącej w obrębie polskiego społeczeństwa mniejszość o charakterze etnicznym i religijnym (muzułmanie). Ta etniczna wspólnota jest pod wieloma względami bardzo interesująca i niepowtarzalna; w centrum mojej uwagi w tym artykule znajdzie się analiza narodowej identyfikacji polskich Tatarów a także podzielana przez nich wizja narodu. W tym celu sięgnęłam do wypowiedzi zebranych w formie wywiadów podczas badań socjologicznych nad tożsamością etniczną i religijną Tatarów polskich, które prowadziłam w pierwszej połowie lat 90-tych¹.

¹ W ciągu badań prowadzonych w latach 1991-1994 przeprowadziłam ponad czterdzieści wywiadów wśród Tatarów polskich mieszkających w Białymstoku i okolicach oraz w Gdańsku. Zbierając materiał empiryczny, posłużyłam się techniką pogłębionego wywiadu swobodnego, a w większości przypadków wypowiedzi badanych zarejestrowałam na taśmach magnetofonowych. Przygotowany przeze mnie schemat rozmowy miał charakter problemowy. Rozmowy zostały dokładnie spisane i w oparciu o ten materiał prowadziłam jakościową analizę treści. Dobór próby miał charakter mieszany celowy w przypadku liderów grupowych; w pozostałych

Tatarzy polscy są potomkami przybyszów ze Złotej Ordy, którzy już od XIV w. osiedlali się na terenach ówczesnych Wielkiego Księstwa Litewskiego. Większość z nich w zamian za służbę w wojsku otrzymała nadania ziemskie, a niektórzy szlachectwo. Liczebność grupy nigdy nie była duża i nie przekraczała kilkunastu tysięcy. Przed II wojną światową na terenie państwa polskiego mieszkało ok. 6 tysięcy Tatarów; najliczniejsze skupiska tatarskie znajdowały się w województwie wileńskim (2 500), nowogródzkim (2 200) i białostockim (640). Obecnie w Polsce mieszka, jak szacuje Muzułmański Związek Religijny, ok. cztery tysiące polskich Tatarów muzułmanów (nie jest znana liczba osób pochodzenia tatarskiego, które odeszły od islamu); skupieni są w Białymstoku i okolicach (ok. 1800 osób), a także na Ziemiach Zachodnich, Warszawie oraz Gdańsku. W dyspozycji muzułmańskich gmin wyznaniowych (jest ich sześć) znajdują się trzy meczety, a także domy modlitwy i cmentarze. Obok organizacji religijnej Tatarzy skupieni są w Związku Tatarów Polskich, zrzeszeniu o charakterze etnicznym. Należy także zaznaczyć, że na skutek zmian granic po 1945 r. tatarska wspólnota została rozbita i podzielona. Spośród grupy Tatarów polsko-litewskich (takiej nazwy grupowej używano w okresie międzywojennym) na terenie Białorusi mieszka ok. 7000 osób, zaś w obrębie państwa litewskiego w okolicach Wilna i Kowna ok. 2000 Tatarów.

Aby przedstawić interesujące mnie kwestie w kontekście teoretycznym, sięgnęłam do jednej z bardziej znanych w latach dziewięćdziesiątych koncepcji narodu i narodowej tożsamości stworzonej przez A. D. Smitha [Smith 1991, 1995].

Za A. D. Smithem tożsamość narodową można opisać jako całość wielowymiarową, której nie można zredukować do jednego elementu ani też łatwo wzbudzić w danej populacji przy pomocy sztucznych środków [Smith 1991]. Naród i tożsamość narodowa składają się z wzajemnie powiązanych elementów etnicznych, kulturowych, terytorialnych, ekonomicznych i legalno-prawnych oznaczających związki solidarności między członkami wspólnoty zjednoczonej poprzez podzielną pamięć, mity i tradycje. Wielowymiarowość tożsamości narodowej znajduje swój wyraz w funkcjach (funkcje wewnętrzne i zewnętrzne), które pełni w kontekście jednostek i grup. Funkcje „zewnętrzne” odnoszą się do terytorium, ekonomii i polityki. Poprzez te wymiary jednostka zostaje umieszczana w społecznej przestrzeni, w której żyje i pracuje, a grupy lokowane są w historycznym miejscu i czasie. Określana zostaje właściwa wspólnocie kontrola nad zasobami, przepływem dóbr oraz podziałem pracy. Na narodowej tożsamości opiera się państwo i jego organy, gdyż wybór personelu państwa oraz polityczne regulacje wynikają z kryterium narodowego interesu, który jest odzwierciedleniem woli narodu i tożsamości narodowej. Funkcje „wewnętrzne” tożsamości narodowej odnoszą się do członków wspólnoty. Najbardziej oczywistą funkcją jest socjalizacja jednostek jako członków narodu

przypadkach stosowałam technikę kuli śniegowej. Dążyłam także do zachowania proporcji między przedstawicielami młodszego i starszego pokolenia.

(„nationals”) i jako obywateli, co dzieje się dzięki masowemu, standardowemu systemowi edukacji, którego celem jest wpojenie przywiązania do narodu i włączenie w homogeniczną narodową kulturę. Tożsamość narodowa wiąże jednostki z repertuarem podzielanych wartości, symboli i tradycji. Poczucie wspólnej tożsamości i przynależności jest podtrzymywane poprzez używanie takich symboli jak sztandary, hymny, mundury, pomniki czy też ceremonie. Poczucie tożsamości narodowej jest silnym środkiem definiowania i umieszczania indywidualnych świadomości w świecie, poprzez pryzmat zbiorowej osobowości i jej odrębnej kultury. Podzielana kultura przynosi wiedzę o tym, kim się jest, zwłaszcza w pełnym zmian i niepewności współczesnym świecie; odkrycie unikalnej, własnej kultury oznacza „odnalezienie” siebie. Kluczem do rozumienia tożsamości narodowej jest rozpatrywany na wiele sposobów proces autodefinicji i umieszczenia (*location*).

Użyteczna dla ukazania problematyki wizji narodu podzielanej przez członków grupy tatarskiej jest koncepcja A. D. Smitha mówiąca o dwóch aspektach narodu: terytorialno-obywatelskim i etniczno-genealogicznym, które występują w różnych proporcjach w konkretnych przypadkach oraz wywodzą się z odmiennych typów etnicznych wspólnot i procesów narodotwórczych [Smith 1991; 1995]. Według A. D. Smitha naród jest złożonym konstruktem, na który składają się wzajemnie powiązane komponenty etniczne, kulturowe, terytorialne, ekonomiczne i prawno-polityczne².

Koncepcja terytorialno-obywatelska narodu zakłada, iż jest on kulturową i polityczno-prawną wspólnotą posiadającą swoje historyczne terytorium, zakładającą prawną i polityczną równość wszystkich członków oraz posiadającą wspólną obywatelską ideologię, która dostarcza znaczeń i aspiracji, sentymentów i idei dla całej populacji.

Aspekt etniczno-genealogiczny odnosi się do odmiennego niż zachodni, etnicznego modelu narodu. Model etniczno-genealogiczny kładzie nacisk na wspólne pochodzenie (często domniemane), a nie na terytorium; naród widziany jest jako wielka rodzina, której członkowie są braćmi i siostrami, a miejsce prawa zajmuje endemiczna kultura, tradycja i język. Jeśli w myśl zachodniego modelu narodu jednostka musi być członkiem jakiegoś narodu, ale może wybrać do którego chce należeć, to etniczny model określa członkostwo jako organiczne i nieuniknione, jednostka jest członkiem narodu bez względu na to czy pozostaje we wspólnocie czy ją opuszcza na rzecz innej. A. D. Smith pisząc o współczesnych narodach, podkreśla, że są one równocześnie i z konieczności obywatelskie i etniczne. Jednostka w relacji do państwa narodowego jest obywatelem posiadającym swe prawa i obowiązki

² A. D. Smith podaje następującą definicję narodu: naród „(...) jest nazwaną ludzką populacją dzielącą historyczne terytorium, wspólne mity i pamięć historyczną, masową kulturę, wspólną ekonomię i wspólne prawa i obowiązki dla wszystkich członków...” [Smith 1991:14 oraz Smith 1995: 56-57].

realizowane poprzez jego biurokratyczny personel, a jednocześnie jest członkiem etnicznej wspólnoty powiązanej więzami pokrewieństwa, wspólną historią i rodzimą kulturą, która jest zawarta i reprezentowana przez państwo narodowe. Symbioza elementu obywatelskiego i etnicznego jest niezbędna dla trwania narodu [Smith 1995].

Chciałam także wspomnieć, że do analizy przypadku Tatarów polskich stosuje się ciągle aktualna koncepcja ojczyzny ideologicznej i prywatnej stworzona przez S. Ossowskiego. Identyfikacja z ojczyzną prywatną oznacza więź z lokalnym, regionalnym terytorium oraz jego kulturowym dziedzictwem; natomiast więź z ojczyzną ideologiczną oparta jest na utożsamianiu się z systemem wartości, idei, historią i tradycją narodu rozumianego jako całość o charakterze ideologicznym.

Zanim przejdę do omówienia narodowej identyfikacji Tatarów polskich, chciałam zaznaczyć, że tożsamość tej grupy w odniesieniu do etnicznego wymiaru życia społecznego oscyluje wokół trzech głównych osi.

Pierwsza to religia – islam – która w przypadku tej grupy bardzo silnie łączy się z etnicznością; tak jest postrzegana przez samych badanych jak i ich społeczne otoczenie. Dla wielu spośród moich respondentów być Tatarem w Polsce oznacza być muzułmaninem i vice versa. Można także zauważyć łatwe przechodzenie z jednej tożsamości do drugiej. Natomiast w dyskursie publicznym grupa ta postrzegana jest jako mniejszość religijna, ale o wyraźnie określonym pochodzeniu etnicznym – tatarskim.

Świadomość wspólnych korzeni i przodków, tradycje, pamięć historyczna, nazwa etniczna „Tatar” wyznacza drugi wymiar etniczności, w obrębie którego budowana jest tożsamość członków tej wspólnoty. Chociaż nie wszyscy moi respondenci byli zgodni co do tego, czy można ich określać mianem „Tatar”, to świadomość tatarskiego pochodzenia jest dla większości z nich niepodważalnym faktem, chociaż przez niektórych kontestowanym. Najogólniej rzecz biorąc, w obrębie grupy istnieje podział na zwolenników opcji czysto religijnej i w tym przypadku tatarskość jest negowana albo spychana na dalszy plan, zastępowana przez religijną – muzułmańską – identyfikację. Zwolennicy opcji etnicznej podkreślają wagę religii i tatarskości jako dwóch niezbywalnych elementów określających ich specyfikę i odrębność.

Trzecim najistotniejszym dla moich rozważań aspektem identyfikacyjnym w wymiarze etnicznym jest narodowa tożsamość członków grupy. Wszyscy moi rozmówcy określili swą narodową przynależność jako polską – chociaż różnie swoją polskość definiują i interpretują.

Systematyczne przedstawienie problematyki narodowej tożsamości członków grupy tatarskiej wymaga określenia kontekstu kulturowo-historycznego, w jakim się ona kształtowała. W tym celu przedstawię te elementy, które definiują polską tożsamość narodową i wyznaczają tym samym granice między swoimi-Polakami a obcymi.

Polska tożsamość narodowa wykrystalizowała się w XIX wieku. Odwołuje się przede wszystkim do idei niezależności narodowej i roli państwa jako obrońcy suwerenności polskiego narodu. Idea zwierzchności narodu nad państwem była wyrazem sprzeciwu wobec istniejących układów politycznych (rozbiory Polski) oraz chęci sformowania niezależnego „ethno-nation”, opartego na idei wspólnego pochodzenia. Pomimo faktów historycznych pokazujących, że państwo było słabe i nie było w stanie zapewnić dobrego bytu narodu, mitologia polska pełna była gloryfikacji jego przeszłości, ukazując wielkość Polski, jej ogromne zwycięstwa. Z mitów przeszłości i mesjanistycznych wizji przyszłości stworzono ideę ojczyzny, której synowie i córki stanowią wielką rodzinę, a członkostwo w niej ma charakter organiczny, przez co jest nieuniknione i niezbywalne. Idee państwowej i narodowej suwerenności przedkładane były nad inne cele państwa-narodu takie jak dobrobyt materialny jego członków czy społeczna równość. Religia katolicka jest także bardzo ważnym elementem polskiej tożsamości narodowej. Stereotyp „prawdziwy Polak to katolik” nie odnosi się do sfery osobistej jednostki, lecz odwołuje się do publicznej postawy Polaka, stanowiąc demonstrację uczuć narodowych. Polski nacjonalizm w swej istocie miał i ma charakter etno-religijny. Szukając przyczyn, dla których religia ma tak duże znaczenie dla polskiej tożsamości narodowej, należy odnieść się do interpretacji wydarzeń historycznych, które ukazując walkę Polaków o niepodległość ojczyzny, mówią o wrogach obcych i odmiennych wyznaniowo (Turkach czy Mongołach – wyznawcach islamu; protestanckich Szwedach czy Prusakach, prawosławnych Rosjanach) [Mach 1993]. Jak pokazują współczesne badania socjologiczne, istnieje dość silne przekonanie wśród polskiej populacji o wyraźnym związku między narodowym i wyznaniowym aspektem przynależności do narodu polskiego, co więcej, popularna jest tendencja łączenia etniczności z tożsamością religijną (np. protestant jest Niemcem, prawosławny Rosjaninem czy Białorusinem) [Nowicka 1991]. Polska tradycja zawiera negatywny stereotyp Tatarów i muzułmanów. Ideologiczna koncepcja Polski jako „przedmurza chrześcijaństwa” stworzyła mitologię narodową opisującą krwawe zmagania z muzułmanami, Tatarami (pogańskimi, barbarzyńskimi i strasznymi najeźdźcami) wrogami Polski i chrześcijaństwa.

Analizując współczesną identyfikację narodową Polaków, należy odnieść się do prac E. Nowickiej. Autorka ta prowadząc badania socjologiczne na przełomie lat 80-tych i 90-tych, wzięła pod uwagę sześć podstawowych kategorii (wyróżnionych ze względu na ich treściową zawartość) definiujących polskość. Były to kategorie: 1) psychologiczne (samozaliczenie); 2) uznaniowe (szczególne zasługi dla Polski); 3) kulturowe (znajomość języka, kultury, historii, obyczaju oraz wiara katolicka); 4) terytorialne (zamieszkanie i urodzenie się w Polsce); 5) instytucjonalne (posiadanie obywatelstwa polskiego) oraz 6) biologiczne (co najmniej jedno z rodziców ma polską narodowość) [Nowicka 1990: 58-60]. Spośród wymienionych powyżej kryteriów polskości za ważne lub bardzo ważne badani uznali w kolejności: poczucie

przynależności 95%; znajomość języka polskiego 91%; posiadanie polskiego obywatelstwa 82%. Wiara katolicka jest ważnym wyznacznikiem polskości dla 45% badanych.

W swoich badaniach nad narodową tożsamością Tatarów polskich sięgnęłam do wymienionych wyżej kryteriów polskości. Członkowie grupy tatarskiej zapytani o to, co ich zdaniem decyduje o przynależności do narodu polskiego, odwołali się do każdego z nich, co pozwala stwierdzić, że postrzegają kryteria przynależności do narodu polskiego podobnie jak większość członków tego społeczeństwa. Jedyne kryterium, które nie uzyskało aprobaty badanych, to wiara katolicka jako wyznacznik polskości, gdyż jest to ten element, który wyklucza Tatarów polskich będących muzułmanami z polskiej wspólnoty narodowej.

Identyfikacja narodowa opisywanej grupy jest zawarta, jak twierdzili moi rozmówcy, w samej jej nazwie – polscy Tatarzy, polscy muzułmanie; dodanie określenia „polscy” jest zabiegiem świadomym i ma podkreślać ich związki z Polską i być wyrazem chęci odróżnienia się od współplemieńców mieszkających na przykład w Tatarstanie.

Mówiąc o swej polskości, Tatarzy odwoływali się przede wszystkim do trzech kryteriów: terytorialnych, psychologicznych oraz uznaniowych. Zdaniem większości moich rozmówców są oni Polakami, gdyż urodzili się w Polsce oraz mieszkają w tym kraju od zawsze (co znaczy od urodzenia lub od bardzo dawna). Jednakże niektórzy, świadomi emigracyjnego pochodzenia grupy, podkreślali fakt, że Tatarzy mieszkają w Polsce na tyle długo, że nabyli prawa do określania się jako Polacy. Elementem wskazującym na polskość badanych, który często pojawiał się w ich wypowiedziach, był fakt posiadania przez nich obywatelstwa polskiego, co jest niepodważalnym wskaźnikiem przynależności do grupy polskiej.

Jak wspominałam wyżej, istotne dla moich rozmówców jest także kryterium psychologiczne wyrażające się przez akty samoprzypisania do polskiej wspólnoty narodowej, które były często ujmowane w stwierdzenie „Czuję się Polką/Polakiem i jestem Polką/Polakiem”.

Fakt zamieszkiwania w Polsce zdaniem badanych na tyle mocno związał ich z tym krajem, że Polska jest ojczyzną Tatarów, którą sami wybrali (wielki temu) jako miejsce osiedlenia. Więzy z nią nie mają jedynie charakteru instytucjonalnego, ale są także oparte na poczuciu wspólnoty kulturowej a przede wszystkim historycznej. Można powiedzieć, że przywiązanie do Polski jako ojczyzny budowane jest w oparciu o dwa typy doświadczenia. Z jednej strony Polska jest ich ojczyzną prywatną, a więź z nią wynika z osobistego przywiązania do środowiska, w którym spędzili całe swoje życie. Z drugiej zaś, postulując swą polskość, tworzą przekonanie o przynależności do Polski jako ich ojczyzny ideologicznej.

Z pojmowaniem Polski jako ojczyzny wiąże się pojęcie *patriotyzmu* jako rodzaju pozytywnej postawy wobec własnego narodu, który – zdaniem moich rozmówców – charakteryzował polskich Tatarów od zawsze.

Jak wspomniałam wyżej, polski etos narodowy odwołuje się przede wszystkim do idei suwerenności narodu i państwa polskiego, co implikuje konieczność dbałości o jego niezawisłość i jej obrony. Stosunek do Polski może przyjąć dwojaki charakter: patriotyzmu lub nacjonalizmu. Polski nacjonalizm jest ze swej natury ekskluzywny i ksenofobiczny, natomiast patriotyzm jest raczej inkluzywny i wyraża takie wartości jak miłość i oddanie dla Polski jako narodu i ojczyzny.

Patriotyzm Tatarów polskich znajduje swój wyraz, zdaniem moich badanych, przede wszystkim w zasługach militarnych, które oddali tatarscy wojownicy dla Polski i jej suwerenności. Tatarscy ideologowie, poprzez manipulację historią i przeszłością grupy, na bazie faktu, że Tatarzy od początku swego zaistnienia w Polsce zobligowani byli do służby w wojskowej na rzecz kraju osiedlenia, stworzyli tatarską tradycję i mitologię militarną, zgodnie z którą Tatarzy zawsze i wszędzie dzielnie walczyli o wolność i suwerenność Polski, biorąc udział we wszystkich ważnych bitwach i poświęcając swe życie dla polskiej ojczyzny. Nie tylko odwaga tatarskich wojów, ale też lojalność wobec polskiej racji stanu poświadcza ich szczególne zasługi dla Polski, a tym samym, zgodnie z przyjętym kryterium uznaniowym, ich polskość. Ideologia ta jest ciągle nośna i znajduje swoich zwolenników wśród kolejnych pokoleń tatarskich działaczy i nie tylko wśród nich.

J. Kurczewska w swym artykule *Nationalism in New Poland: Between Culture and Politics* wskazuje na istnienie trzech typów polskiego patriotyzmu [Kurczewska 1999]³. Pierwszy typ to patriotyzm kulturowy. Naród rozumiany jest jako wspólnota odrębnych wartości i symboli, która wymaga całkowitego podporządkowania się ze strony jej członków. Z tą postawą wiąże się polonocentryzm, szacunek dla narodowej przeszłości i religii odziedziczonej po przodkach oraz niechęć do obcych.

Drugi rodzaj patriotyzmu opiera się na wspólnym obywatelstwie (*civic-communal patriotism*). Przynależność do wspólnoty niekoniecznie musi opierać się na takich kryteriach jak więź kulturowa czy więzy krwi. Członkowie różnych grup społecznych czy etnicznych uznawani są za „swojaków”, zwłaszcza ci, którzy poprzez długotrwałe wspólne doświadczenia wytworzyli silną społeczną więź z narodem. Ten rodzaj patriotyzmu odwołuje się do koncepcji narodu jako wspólnoty politycznej, której członkiem może stać się ktoś, kto akceptuje i przyjmuje pewien kanon narodowej kultury, co jest podstawą więzi. Członkiem tak określonej wspólnoty jest obywatel – członek narodu politycznego mający prospołeczną orientację.

Trzeci rodzaj patriotyzmu to patriotyzm indywidualnego obywatela. W tej koncepcji podkreśla się, że przynależność do narodu jest rezultatem indywidualnego wyboru politycznego opartego na uznaniu więzi z państwem jako istotnych. Dlatego

³ Autorka konstruuje trzy typy polskiego patriotyzmu na podstawie studiów teoretycznych oraz wyników badań sondażowych z lat 90-tych dotyczących narodowego charakteru Polaków.

etniczne tożsamości tracą znaczenie, jeśli nie wpływają na polityczną tożsamość obywatela.

Badania nad polskim patriotyzmem pokazały powolny odwrót od typu romantycznego (opartego na bohaterstwie i poświęceniu dla ojczyzny) na rzecz wzmocnienia typu obywatelskiego. Analizy pokazują istnienie dwóch współzawodniczących ze sobą koncepcji polskości. Pierwsza mówi, że ktoś może stać się Polakiem jedynie przez urodzenie i wiarę przodków (katolicyzm); druga postuluje możliwość dokonania wyboru, zwłaszcza natury politycznej (dotyczącego obywatelstwa, języka, miejsca zamieszkania).

Analizując tatarski patriotyzm w odniesieniu do przedstawionych powyżej danych, można stwierdzić, że jest on swoistą mieszanką wątków kulturowych i obywatelskich. Z jednej strony można dostrzec silną romantyczną postawę wobec Polski wyrażającą się przez odwoływanie się przeszłości i historii, roli Tatarów polskich jako obrońców ojczyzny charakterystyczną dla tatarskich ideologów okresu międzywojennego a także współczesnych (postawa ta widoczna była w wielu tatarskich publikacjach) oraz samych respondentów. Jednocześnie ten typ patriotyzmu, odwołując się do wartości chrześcijańskich, nie może być w całości przyjęty przez członków badanej grupy ze względu na ich religijną odrębność, a także z racji jego tendencji do wykluczania poza narodową wspólnotę jednostek niepolskiego pochodzenia (wywodzonego przez więzy krwi). Niektóre osoby w swych wypowiedziach negatywnie odnosiły się do faktu istnienia wśród niektórych Polaków stereotypowego przekonania, że prawdziwy Polak to katolik, niekiedy określając taką postawę jako szowinizm. Odwołując się do przykładu patriotyzmu własnej grupy, jakże pozytywnego w ich własnej ocenie, oraz do terytorialnych i instytucjonalnych kryteriów polskości, wskazywali na fałsz zawarty w takich stwierdzeniach. W ten sposób zgodnie z własnymi potrzebami dokonywali reinterpretacji kulturowej definicji patriotyzmu polskiego.

Z drugiej zaś strony silna wśród badanych jest postawa patriotyzmu obywatelskiego. Wyraża się ona przez wielokrotnie powtarzający się w wypowiedziach wątek wyboru polskiej wspólnoty narodowej za własną, faktu swoistego zasiedzenia w obrębie państwa polskiego (co ma dla badanych wartość pozytywną) oraz kultywowania od wieków wartości i symboli polskiej kultury i tradycji (np. wspólnota językowa; Tatarzy już od XVI wieku posługiwali się polszczyzną). Trzeci typ patriotyzmu, o charakterze indywidualnym, pojawił się w niewielu wypowiedziach i był próbą pokazania, że we współczesnym świecie przynależność narodowa jest kwestią wyboru a nie przymusu.

Należy także podkreślić, że Tatarzy polscy nie stanęli w swojej historii przed koniecznością dokonania wyboru między państwem polskim a innym politycznym organizmem o tatarskim, narodowym charakterze. Chociaż sami podkreślają, że Polska jest ich ojczyzną z wyboru, to fakty historyczne mówią o konieczności przyjęcia tej opcji w przeszłości (jako uciekinierzy ze Złotej Ordy dobrowolnie

osiedlali się na terenach ówczesnego Wielkiego Księstwa Litewskiego), a także obecnie w sytuacji gdy żadne państwo narodowe o polskich Tatarów się nie upomina.

Na podstawie wypowiedzi moich respondentów można także zrekonstruować podzielaną przez nich wizję narodu. Moim zdaniem badani postrzegają naród, z którym się identyfikują, przede wszystkim w aspekcie terytorialno-obywatelskim. Jest on dla nich wspólnotą polityczno-prawną oraz kulturową posiadającą swoje historyczne terytorium. Mówiąc o swojej polskości, rozmówcy najczęściej podkreślali rangę kryterium terytorialnego oraz instytucjonalnego jako najistotniejszych elementów wyznaczających przynależność do polskiej wspólnoty narodowej. Co jest szczególnie istotne, przyjęcie tego modelu (mimo że niesie on ze sobą konieczność jednoznacznego narodowego określenia się) daje jednostce możliwość wyboru wspólnoty, do której chce należeć. Biorąc pod uwagę emigracyjny charakter grupy, rozumienie narodu jako wspólnoty etniczno-genealogicznej, w której członkostwo ma charakter organiczny i nieunikniony, utrudniałoby budowanie narodowej tożsamości członków omawianej grupy w odniesieniu do „polskości”. Ponadto w perspektywie etnicznego modelu narodu, a taką wizję postuluje polski nacjonalizm, kładzie się nacisk na wspólne pochodzenie (naród jest wielką rodziną), a nie terytorium. Innym elementem, który – moim zdaniem – powoduje, że respondenci skłaniają się ku obywatelskiej wizji narodu, jest ich religijna odmienność, wyłączająca ich automatycznie z tego obszaru polskiego etosu narodowego, który związany jest ściśle z katolicyzmem. Jednocześnie jednak określając Polskę jako ich ojczyznę, nie tylko identyfikują się z nią jako bliskim im środowiskiem, w którym się urodzili i mieszkają, ale także się z jej narodową przeszłością, symbolizmem i tradycjami, postulując ideologiczną więź z tym krajem. Odwołanie się do kryterium uznaniowego jako wyznacznika polskości łączy ich z ideą walki o suwerenność narodu polskiego (ważną dla polskiej mitologii narodowej), wobec której sytuują się jako jego wierni i waleczni obrońcy (udział w polskim wojsku). Jako ilustracja może posłużyć fakt, że w opinii przeważającej większości respondentów jednym z najwybitniejszych Polaków jest Józef Piłsudski, będący ich zdaniem bohaterem narodowym wszystkich Polaków walczącym o silną i niezawisłą Polskę; co więcej, w opinii niektórych badanych był on wielkim przyjacielem polskich Tatarów⁴.

Mimo że definicja oraz ranga polskości zależą od kontekstu, w którym są komunikowane, to zawsze są one obecne w świadomości Tatarów, stanowiąc bardziej lub mniej istotny element wyjaśniający i warunkujący relacje ze społecznymi partnerami. Natomiast relacje między narodową tożsamością Tatarów a pozostałymi elementami ich wielowymiarowej etnicznej tożsamości, czyli muzułmańską iden-

⁴ Józef Piłsudski w badaniach sondażowych na próbie ogólnopolskiej z 1996 roku (dane te przytacza w swym artykule J. Kurczewska) przez największą liczbę osób (33%) uznany został za wybitnego Polaka.

tyfikacją religijną oraz identyfikacją tatarską, są bardzo złożone, a grupa zróżnicowana.

Mamy do czynienia z dwoma modelowymi sytuacjami, które można zrekonstruować na podstawie wypowiedzi respondentów⁵. Osoby, które można zaklasyfikować do pierwszej kategorii, minimalizują znaczenie etniczności wyznaczane przez pochodzenie tatarskie, określając swe położenie w kategoriach narodowych oraz religijnych; stąd określają się jako Polacy muzułmanie. Jeden z moich rozmówców powiedział: *Uważam się za Polaka muzułmanina. Tatarskość nam dawno przeszła. Teraz jesteśmy Polacy muzułmanie*. Druga grupa badanych łączy wszystkie trzy aspekty swej tożsamości, które w ich opinii są ze sobą nierozzerwalnie połączone, chociaż przypisuje im różną rangę. W tym miejscu chciałabym zacytować dwie charakterystyczne dla tego sposobu myślenia wypowiedzi pochodzące z wywiadów: *Jestem polskim Tatarem muzułmaninem. Wszystkie trzy określenia są dla nas ważne. Pierwsze to muzułmanin, drugie Polak, a potem Tatar. Powiem, że polski Tatar muzułmanin. Najpierw muzułmanin, potem Tatar, a na końcu Polak*.

Należy także zwrócić uwagę na fakt, że identyfikacja narodowa Tatarów polskich uległa w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat przekształceniom. Jeśli w okresie międzywojennym, jak pokazują badania A. Miśkiewicza, „polskość” stanowiła jeden z wariantów wyznaczania narodowej przynależności, to obecnie jest jednym z trzech podstawowych kontekstów, wobec którego się określają. Wyniki badań przeprowadzonych w latach dwudziestych przez Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich dotyczących stosunku poszczególnych narodowości tam zamieszkałych do Polski pokazują, że spośród 1500 Tatarów z Wileńszczyzny 38% przyznawało się do narodowości polskiej, 49,3% do narodowości tatarskiej, 4,6% do narodowości białoruskiej, 3,9% do narodowości rosyjskiej, 0,5% do narodowości litewskiej, a 0,3% określało się jako „tutejsi” [Miśkiewicz 1990: 160].

Jak wspomniałam wyżej, obecnie wszyscy badani określają swą przynależność narodową jako polską, a nie tatarską. Zmienił się stosunek członków grupy do tatarskości. Stanowi ona teraz jeden z elementów wyznaczających granice etniczne grupy; element nie tak oczywisty i samo przez się zrozumiały jak przed II wojną światową, a do tego kontestowany a nawet odrzucany przez część grupy. Jeśli w przeszłości ważna była jakość relacji polsko-tatarskich, ich prawne podstawy, przede wszystkim w kontekście uznania wyznania muzułmańskiego w Polsce i podmiotowości etnicznej grupy, to teraz część Tatarów zabiega o uznanie swojej odrębności etnicznej nie tyle z większością polską, co ze swoimi współziomkami.

⁵ Aby zbadać relacje między polsnością, tatarskością i muzułmańskością, na zakończenie każdego wywiadu poprosiłam rozmówców o przypisanie się do jednej z poniższych kategorii 1) Polak, 2) Polak tatarskiego pochodzenia, 3) Polak – Tatar, 4) Tatar, 5) Tatar – Polak, 6) Polak muzułmanin oraz 7) polski Tatar muzułmanin.

Używając terminologii opracowanej przez A. Kłoskowską⁶, można stwierdzić, że dla Tatarów żyjących w okresie międzywojennym charakterystyczna była raczej postawa wyrażająca się w postaci biwalencji narodowej, gdyż zdawali się identyfikować (bezkonfliktowo) z dwiema narodowymi kulturami, tatarską i polską. Dlatego też, w tym kontekście nie można mówić o całkowitej zmianie narodowej identyfikacji współczesnych Tatarów, a raczej o zachowaniu poliwalencji wyrażającej się w szerokim przyswajaniu elementów różnych kulturowych kontekstów (polskiego, muzułmańskiego i tatarskiego) wraz ze znacznym stopniem akceptacji i identyfikacji z różnymi ich elementami.

Podsumowując, należy podkreślić, że narodowa tożsamość nie tylko lokuje członków badanej grupy w pewnej społecznej przestrzeni, w danym czasie i miejscu. Jest kwestią codziennego, głęboko zakorzenionego w biografii jednostki doświadczenia; Tatarzy czują się Polakami, używają języka polskiego na co dzień, posiadają wszelkie prawa i obowiązki związane z posiadaniem polskiego obywatelstwa oraz głęboko zinternalizowali wartości polskiego etnosu. Wspólne z innymi członkami narodu doświadczenia (np. socjalizacja poprzez masowy system edukacji, zasiedzenie, wspólna historia) pozwalają na odczuwanie i realizowanie wspólnoty wartości, symboli i tradycji, co jest istotnym środkiem ułatwiającym odnalezienie się we współczesnym świecie podzielonym na narody.

BIBLIOGRAFIA

- Kłoskowska A., 1996, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa.
- Kurczewska J., 1999, *Nationalism in New Poland: Between Culture and Politics*, [w:] *Transitional Societies in Comparison: East Central Europe vs. Taiwan*, Frankfurt am Main, Berlin, New York, Oxford, Wien.
- Mach Z., 1993, *Symbols, Conflict, and Identity. Essays in Political Anthropology*, Albany.
- Miśkiewicz A., 1990, *Tatarzy polscy 1919-1939*, Warszawa.
- Nowicka E., 1990, *Narodowe samookreślenie Polaków*, [w:] E. Nowicka (red.), *Swoi i obcy*, Warszawa.
- Nowicka E., 1991, *Religia a obcość*, Kraków.

⁶ Całkowitą zmianę narodowej identyfikacji określa A. Kłoskowska mianem konwersji narodowej. Konwersja narodowa może mieć różnorodne motywacje i charakteryzować się różnym stopniem internalizacji nowego systemu wartości. Nie musi pociągać za sobą zupełnego zerwania z kulturą poprzedniej identyfikacji. Możliwe jest zachowanie dwukulturowości czy dwunarodowości jednakże pod warunkiem akceptacji tej sytuacji przez jednostkę i jej otoczenie. Autorka wprowadza pojęcie „walencja” stanowiące matrycę relacji między identyfikacją narodową a przyswojeniem kultur uznanych za swoje. Analizuje także cztery typy narodowej kulturowej walencji (uniwalencja, biwalencja, ambiwalencja, poliwalencja [patrz: Kłoskowska 1996]).

Smith A. D., 1991, *National Identity*, London.

Smith A. D., 1995, *Nations and Nationalism in a Global Era*, Cambridge.

Vorbrich R., 2001, *Tożsamość Tatarów polsko-litewskich*, [w:] W. Nowak, J. J. Pawlik (red.), *Islam w Europie Wschodniej. Historia i perspektywy dialogu*, Olsztyn.